

Les 5: SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJKE GESCHIEDENIS

JAN HOPSTAKEN

Inleiding

Het onderwerp van deze les is de zorg voor zieke en arme medemensen vanaf de middeleeuwen tot het begin van de 20ste eeuw. Veel van deze zorg is vermoedelijk gegeven door de meest naasten van de zieken en armen; binnen het gezin of familie, voor zover deze daartoe in staat waren. Daarnaast - en mogelijk nog belangrijker - was, dat de zorg voor zieken en armen voortvloeide uit de leer van de christelijke kerk. De kerk gaf hiermee uiting aan de werken van barmhartigheid, zoals opgetekend in het Nieuwe Testament bij Mattheus (25: 31-46). De zeven werken van barmhartigheid zijn kort omschreven als volgt: het spijzigen van hongerigen, het laven van dorstigen, het kleden van naakten, herbergen van vreemdelingen, bezoeken van zieken, het bezoeken van gevangenen en het begraven van doden. Met het verlenen van hulp aan medemensen in nood en daarmee uiting geven aan de werken van barmhartigheid, bevorderde de hulpverlenende mens zijn eigen zielenheil en vergrootte zijn kans op een plaats in de hemel. Deze laatste gedachten of ideeën van mensen zijn mogelijk de voornaamste reden geweest voor de verzorging van zieken en armen en mogelijk kan hieruit de grote bloei van de diverse armenfondsen en gasthuizen verklaard worden. Dit los van de emotionele band met naasten binnen een gezin of familie.

De les Sociaal-Maatschappelijke Geschiedenis is een beperkte inleiding op het onderwerp. De les-tijd en de omvang van de schriftelijke neerslag leggen beperkingen op. Er is in het recente verleden veel gepubliceerd over de zieken- en armenzorg. Aan het slot van deze syllabus treft u een overzicht aan van de gebruikte literatuur voor deze les.

De les is opgebouwd aan de hand van drie periodes:

- De middeleeuwen, de periode van 1246 (eerste vermelding van een gasthuis te Bergen op Zoom) tot het begin van de Nederlandse Opstand (80-jarige Oorlog). In deze periode groeide de stad uit van een kleine nederzetting tot een bloeiende handelsstad.
- De opstand tot eind van de 18de eeuw. Een periode waarin de stad een vestingstad werd en de handel in verval kwam. Een periode ook waarin de financiële positie van de stad en de inwoners verslechterde.
- Eind 18de eeuw tot begin 20ste eeuw. Een periode met grote veranderingen op politiek gebied, lokaal bestuur, stagnerende handel en weinig of geen economische veranderingen in de stad; met als gevolg grote armoede.

In de les wordt stilgestaan bij de hulp aan zieken, armen en wezen.

Zorg voor zieken en armen in de middeleeuwen

Bergen op Zoom groeide uit van een kleine nederzetting tot een bloeiende handelsstad. Van handelsactiviteiten is al vroeg sprake; in de archieven bevindt zich een akte uit 1304 met afspraken over betaling van goederen tussen kooplieden. Er vestigden zich kooplieden uit onder andere Engeland en Lombardijen. Daarnaast werd in 1314 al melding gemaakt van een wekelijkse markt op donderdag.

In een register uit 1359 wordt voor de eerste maal gesproken over twee jaarmarkten in Bergen op Zoom. Jaarmarkten die de stad een enorme faam bezorgden en tot economische bloei brachten. Aan deze economische voortgang kwam een eind in de tweede helft van de 16 eeuw. Het systeem van jaarmarkten werkte niet meer, er kwam behoefte aan handel drijven vanuit een vaste vestigingsplaats. Bevoorrecht van Antwerpen door keizer Karel V, stormvloed die de vaart van schepen

in de Schelde-delta bemoeilijkten en politieke- en godsdienstige onrust in de Nederlanden waren hier mede debet aan.

De economisch achteruitgang had grote gevolgen voor de stad en haar bewoners. Zeker ook voor de zieken en armen binnen de stad.

Ziekenzorg

De zorg voor zieken, maar ook voor bejaarden en reizigers, kreeg in de middeleeuwen vorm door het stichten van Gods- of gasthuizen. In oorsprong een huis dat aan God was opgedragen, waarmee de werken van barmhartigheid tot uitvoering werden gebracht. Mensen die geen geld hadden om een eigen voorziening of verzorging te betalen, konden gebruik maken van een gasthuis. Ook reizigers die geen verblijf in een herberg konden betalen, konden er voor een of twee dagen onderdak vinden. De eerste vermelding van een gasthuis in Bergen op Zoom is te vinden in het testament van Godevaert IV van Breda van 25 april 1246. De stad maakte op dat moment nog onderdeel uit van het gebied van de heer van Breda. In het testament is vermeld dat Godevaert het “hospitale de Berghen” heeft bedacht met een schenking van drie Leuvense ponden. De benaming van het gasthuis als Sint-Maartengasthuis wordt voor het eerst in de 16de eeuw genoemd. Naast vermelding in het testament wordt in een akte van 25 januari 1306 een jaarlijkse rente gevestigd op een aantal panden in de “Nieuwstrate”, de huidige Blauwehandstraat. In de akte wordt het gasthuis als een belenend pand genoemd. Het testament en de akte maken duidelijk dat het gasthuis een van de oudste gebouwen van de stad was.

Het is in de archieven niet meer na te gaan wanneer en door wie het gasthuis werd gesticht; waren het kloosterlingen, plaatselijke bestuurders of een combinatie van beiden? De dagelijkse zorg en leiding werd overigens door kloosterlingen verzorgd. Dit bleef ook zo na een besluit op het Concilie van Vienna in 1311 dat het beheer en bestuur van gasthuizen, maar ook de armenzorg, niet langer een taak van de kerk was, maar een taak van plaatselijke bestuurders. Als gevolg van dit besluit benoemde het plaatselijk bestuur gasthuismeesters. De gasthuismeesters werden verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding.

Hoe zag de dagelijkse gang van zaken er uit in een gasthuis? Zieken en reizigers mochten er een of twee dagen verblijven. Men werd ondergebracht in een grote zaal, kreeg een strozak en een deken, daarnaast bier en een warme maaltijd. Er was, tot het begin van de 15de eeuw, geen aparte ruimte voor vrouwen en mannen. Een gedeelte van de zaal was ingericht met een altaar, waardoor de aanwezigen dagelijks de H. Mis bij konden wonen. Wie te ziek was kon langer blijven en werd verzorgd. Er zijn uit de beginperiode van het gasthuis nauwelijks aanwijzingen dat het verblijf gericht was op genezing van een zieke; men kwam niet verder dan verzorging. Tot ± 1480 werd een geneesheer of chirurgijn zelden geraadpleegd of betrokken bij de zieke. Op het eind van de 15de eeuw kwam hierin verandering en werd de stadschirurgijn meer betrokken bij zieken en ontving deze zelfs een salaris voor zijn werkzaamheden in het gasthuis.

Stadsgeneesheer en chirurgijn of barbier

In Bergen op Zoom was door het stadsbestuur een geneesheer en een chirurgijn of barbier aangesteld.

De geneesheer had een academische opleiding (doctores medicinae). De geneesheer was in de regel ook de arts van de heer en later de markies.

De geneesheer schreef voor wat er met zieken moest gebeuren, hij verrichte zelf geen uitvoerende taken. Daarnaast was het hem verboden patiënten te bezoeken die leden aan besmettelijke ziekten. De uitvoerende taken werden verricht door de chirurgijn of barbier. Hierbij moet u denken aan aderlating, steensnijding of het trekken van tanden en kiezen.

Daarnaast was er vanuit het stadsbestuur een vroedvrouw aangesteld.

Als een zieke of reiziger gedurende het verblijf in het gasthuis overleed, werd gezorgd voor een begrafenis. Veel gasthuizen beschikten over een eigen begraafplaats, zo ook het gasthuis in Bergen op Zoom. Bezittingen waarover de zieke of reiziger nog beschikte bij overlijden, gingen over naar het gasthuis. Naast zieken en reizigers was in het gasthuis plaats voor een beperkt aantal hulpbehoevende ouderen; mensen die niet meer voor zichzelf konden zorgen of geen beroep konden doen op naasten of familie. Deze ouderen konden verblijven in het gasthuis en werden verzorgd tot hun

overlijden. Hiervoor moesten zij overigens wel al hun bezittingen aan het gasthuis overdragen. Deze ouderen werden “kostkopers” of “proveniers” genoemd.

De inkomsten van het gasthuis kwamen voor een deel uit eigen bezittingen; bezittingen verkregen door schenkingen, legaten, overgedragen bezittingen van proveniers, maar ook uit de opbrengst van de verkoop van de mest op de Grote Markt. Een groot gedeelte werd echter betaald uit de stadskas. Dit laatste was mogelijk, aangezien de stad in deze periode welvarend was, mede vanwege de jaarmarkten.

Het gasthuis is in de periode 1472-1473 fors uitgebreid met een apart gebouw “omme de zieke van der haestige zichten te logiëren” (pestpatiënten). De verzorging van de patiënten werd opgedragen aan de Cellebroeders die zich in 1474 in de Korenbeursstraat hadden gevestigd. Naast de verzorging waren zij ook belast met het begraven van de overledenen. In de periode 1484-1485 vestigden zich in de Huijbergsestraat ook Cellezusters, met eenzelfde taak als hun mannelijke collega's.

Het Sint-Maartengasthuis werd nog enkele malen verbouwd en voorzien van een toren met uurwerk.

De Grote Markt. Doorkijk in de Zuivelstraat met op de achtergrond de Sint-Maartenskapel Abraham de Haen 1739

De Pest of de Zwarte Dood

De ziekte was al eeuwenlang bekend, in de oudheid wordt er al melding van gemaakt. De oorzaak van de pest is de bacterie “Yersinia Pestes”, een bacterie die wordt overbracht door vlooien die vooral op zware ratten voorkomen.

Na een lange tijd van afwezigheid van de ziekte werd de pest in 1347 weer in Europa gesignaleerd. Via de havenstad Genua kwam de ziekte weer in Europa en verspreidde zich razendsnel via het al bestaande handelsnetwerk door Europa vanuit deze stad.

In 1358 bereikte de ziekte Bergen op Zoom. In de periode 1358 -1362 stierven ongeveer 850 mensen aan de ziekte. Een ongekend groot aantal, aangezien het aantal bewoners in die periode tussen de 2.500 en 3.000 lag. Het betekende dus dat een kwart tot een derde deel van de bewoners slachtoffer is geweest van de ziekte.

De naam Zwarte Dood kwam aangezien een bewoner die door de bacterie was geïnfecteerd een donkere verkleuring kreeg op de huid en zwellingen in de oksels. Deze vorm werd ook wel de builenpest genoemd. Een andere vorm was de longpest, waarbij de bacterie de luchtwegen van de bewoner had aangetast. Een derde vorm was een bacterie-infectie via de bloedbaan. Alle vormen van de pest hadden eenzelfde uitwerking: na besmetting door de bacterie volgde een snelle dood, vaak al binnen enkele dagen.

De bewoners hadden geen idee wat de oorzaak van de uitbraak van de pest was, waar deze vandaan kwam, laat staan

dat men wist wat er tegen te doen was. Veel bewoners waren van mening dat het een straf van God was.

Uit een Europees wetenschappelijke onderzoek in 2007 door de Johannes-Gutenberg universiteit van Mainz (Duitsland) is komen vast te staan, dat de bewoners van Bergen op Zoom niet zijn gestorven aan de bacterie "Yersinia Pestes" vanuit Genua, maar aan een mutatie van deze bacterie. Een mutatie die afkomstig is uit het noorden van Europa. Deze mutatie kwam in de 14de eeuw al voor in Noorwegen. Mogelijk is dat deze pestbacterie vanuit het noorden via de schepen van de Hanzenkooplieden in Bergen op Zoom terecht is gekomen.

De pest bleef nog eeuwen uitbreken, de laatste uitbraak in Bergen op Zoom was in 1669.

Het stadsbestuur besloot, gezien de nog steeds terugkerende pestepidemieën een nieuw gasthuis te bouwen buiten de Wouwsepoort. Daartoe werden een aantal huizen aangekocht en met steun van het stadsbestuur verbouwd tot een gasthuis. In een rentebrief uit 1502 wordt het gasthuis vermeld als "het Sinte Elizabethgasthuys". Ondanks deze vermelding was de bouw van het gasthuis nog niet volledig voltooid; tot de jaren 1520-1525 vonden er nog bouwactiviteiten plaats.

De zorg en verpleging van de pestpatiënten, maar ook van andere zieken, kwam in handen van zusters uit Alkmaar. Door ook de zorg en de verpleging op zich te nemen van andere zieken dan pestpatiënten, werd het nieuwe gasthuis steeds belangrijker voor de gezondheidszorg in de stad. Het stadsbestuur ondersteunde de vestiging van de zusters door een klooster voor hen te laten bouwen. De zusters volgden vanaf 1521 de regels van de orde van Sint-Augustinus.

In een overeenkomst van 1525 is vastgelegd dat de kosten van het gasthuis betaald werden uit eigen bezittingen, bijdragen van zieken die op eigen kosten zijn opgenomen, een bijdrage van de heer van Bergen op Zoom en de stad. Het gasthuis had in de voorgaande jaren schenkingen ontvangen uit testamenten, naast geld ook een stuk bos en landerijen.

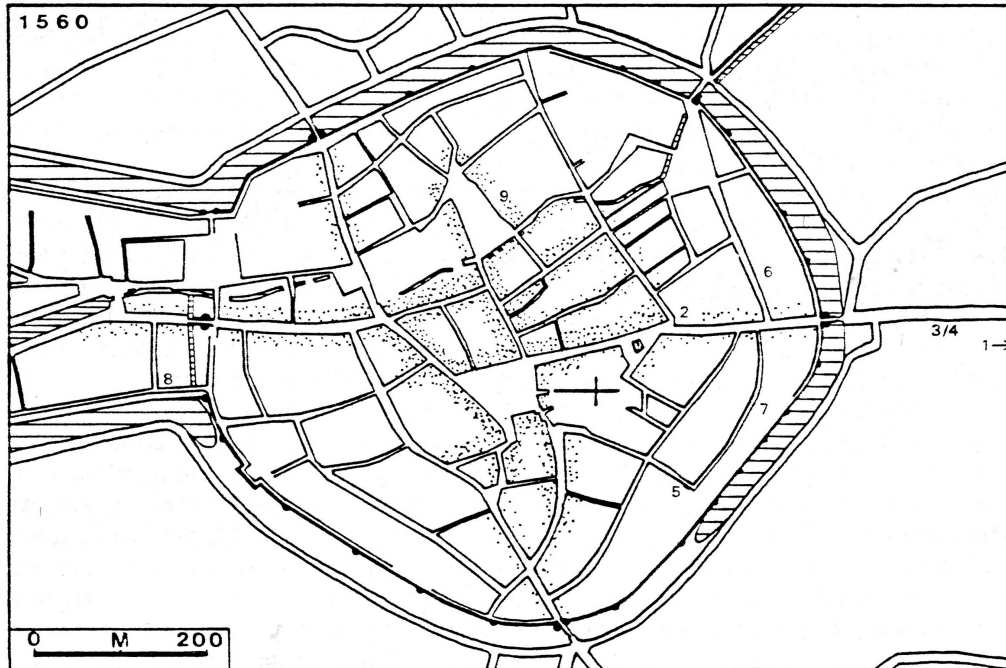
Er komen in de stadsrekeningen sinds 1521 geen posten meer voor ten behoeve van het Sint-Maartensgasthuis. Mogelijk is het gasthuis dan al buiten gebruik, mede gezien de zorg en verpleging van zieken in het Sinte Elizabethgasthuys. In 1546 werd het Maartensgasthuis door het stadsbestuur afgestaan aan Willem van Woensdrecht, rechter van kerkelijke rechtbank van de bisschop van Luik, om er een school in te vestigen.

Naast het gasthuis waren er nog enkele huizen waar zieken en hulpbehoevenden werden verzorgd:

- Laserie of leprozenhuis
Dit huis of instelling, waar melaatsen of "lazersluden" werden verzorgd, is voor het eerst vermeld in 1407. De instelling was gevestigd buiten de Wouwsepoort. Of het een particuliere of kerkelijke instelling betrof is niet bekend. De instelling is vermeld op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer.
- Sint-Willemsgasthuis
Het huis werd in 1498 door Willem Coelgheenenssone gesticht voor de verzorging van 13 oude mannen. Ook dit gasthuis was buiten de Wouwsepoort en is tevens vermeld op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer. Het gasthuis is later als een onderdeel opgenomen in het Sinte Elizabethgasthuys.
- Sint-Janshuis
Dit gasthuis bestond uit een tiental kleine huizen en kapel aan de Sinte Gertrudenstraet (de huidige Bruinevisstraat). Het gasthuis werd in 1523 door de heer van Bergen op Zoom aangekocht voor zijn personeel. Het gasthuis was oorspronkelijk gesticht door Lysbeth Cupers.
- Sint-Jacobsgasthuis
Dit gasthuis bestond uit een aantal huizen en een kapel aan de Vischmarkt. Het werd beheerd door het Sint-Jacobsgilde. Het werd bewoond door gildebreders die de pelgrimstocht naar Santiago de Compostella hadden voltooid. De kapel wordt in de archieven voor het eerst genoemd in 1424, het gilde in 1444 en het gasthuis in 1470. Het is echter niet onaannemelijk dat zij gelijktijdig ontstonden. De laatste gildebreders overlijdt in 1714; na deze datum wordt geen melding meer gemaakt van het gasthuis.

- Rabouwenhuis

Omstreeks 1500 bepaalden de lokale bestuurders dat zwervers en reizigers niet langer in het Sint-Maartengasthuis opgevangen mochten worden, maar in een afzonderlijk huis. Dit huis, het zogenaamde Rabouwenhuis, werd gevestigd in de Vrijhofstraat (de huidige Rozenmarijnstraat). In de stadsrekening wordt tot en met 1565 melding gemaakt van dit huis.

1. Gasthuis voor leprozen 2. Sint-Maartensgasthuis 3. Sint-Willemsgasthuis 4. Sinte Elizabethgasthuys 5. Het Godshuis van de Cellezusters 6. Het Godshuis van de Cellenbroeders 7. Het Rabouwenhuis 8. Sint-Jansgasthuis 9. Sint-Jacobsgasthuis. Tekening H. Bos, ontwerp W. van Ham 1987

Armenzorg

Overal in de Nederlanden was er zorg voor de armen in de steden. Deze bestond uit zogenaamde Tafels van de Heilige Geest, ook wel “parochiale dissen” genoemd. De oorsprong verwees duidelijk naar een kerkelijke instelling. Dit kwam ook tot uiting in de plaats van de tafel; een plaats achter in de kerk. Een tafel waar armen goederen ontvingen om te voorzien in hun dagelijks levensonderhoud, vooral brood, maar soms ook kleding en schoeisel. De uitdeling vond wekelijks plaats na de zondagvieringen, daarnaast bij kerkelijke hoogtijdagen.

Ondanks de kerkelijke oorsprong en naamgeving, was het toezicht en het beheer in handen van lokale bestuurders. Door het bestuur werden Heilige-Geestmeesters benoemd. De meesters hielden toezicht op het beheer van de goederen van de tafel en verzorgden de wekelijkse uitdeling van goederen.

De eerste vermelding van de Tafel van de Heilige Geest in Bergen op Zoom dateert uit 1288.

Naast de tafel was er in de stad een instelling voor huisarmenzorg. De huisarmenzorg was niet gericht op het verstrekken van goederen, maar gericht op financiële ondersteuning van individuele armen; armen die “in stilte” armoede leden. Ook bij deze instelling hield het lokale bestuur toezicht en benoemde huisarmmeesters. Naast de meesters werden vanaf 1535 ook vier aalmoezeniers aangesteld die de huisarmen bij moesten staan. De functie van aalmoezenier was niet bepaald geliefd. In 1574 dreigde de Binnenraad van de stad om kolveniers in het huis van Jan Thomassone te laten logeren, tot dat hij de toegewezen functie zou aanvaarden.

Doordat in de loop van de 16de eeuw de economische positie van de stad achteruit ging en daarbij ook de kosten van levensonderhoud stegen, gingen steeds meer inwoners een beroep doen op de instellingen. De Tafel van de Heilige Geest en de huisarmenzorg kwamen hierdoor in ernstige finan-

ciële problemen. De gebruikelijke inkomsten uit de wekelijkse huis-aan-huis collecte, de offerbus-sen in de kerken, maar ook de herbergen brachten steeds minder op, bijlange na niet meer voldoende om het niveau van de uitdeling te handhaven. Gevolg was dat er wekelijks, aan de hand van de opgehaalde middelen, bekeken werd wat kon worden verstrekt aan de armen.

Naast het stichten van gasthuizen, waren er rijke of bemiddelde inwoners die in hun testament gel-den beschikbaar stelden voor armen in de stad. Vaak verbonden zij wel voorwaarden aan de gel-den. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de dagkapel van de Grote- of Sint Gertrudiskerk.

In een van de muren van de kapel is een gedeelte van een testament ingemetseld van Cornelis Ja-cop Peck en zijn echtgenote Cornely. Het testament dateert uit het eind van de 15de eeuw.

In het testament is bepaald dat er iedere week een drietal H. Missen ter gedachtenis aan de overle-denen moesten worden opgedragen. Tevens dat de H. Geestmeesters, die er nu en in de toekomst zullen zijn, eeuwig verplicht worden aan dertien armen een provene te verstrekken ter waarde van twee stuivers op kerkelijke hoogtijdagen; een provene te besteden aan brood.

Voorzieningen vanaf het begin van de Nederlandse Opstand

Het teruglopen van de jaarmarkten en de politieke- en godsdienstige onrust in de Nederlanden had-den grote gevolgen voor de stad. De teruggang van de jaarmarkten bracht een economische neer-gang teweeg, de politieke onrust bracht veel kosten met zich mee omdat de stad versterkt moest worden, o.a. de legering van huurlingen, vaak samen met echtgenoten en kinderen. De godsdienst-onrust kon nog even bedwongen worden door in 1566 alle openbare godsdienst oefeningen te ver-bieden. De markiezin Maria van Lannoy, die het bestuur van het Markiezaat op zich had genomen vanwege het verblijf van haar echtgenoot Jan IV in Spanje, besloot dat calvinistische predikanten diensten mochten verzorgen in een schuur buiten de haven. Met dit besluit waren de spanningen tussen katholieken en calvinisten niet geheel verdwenen, maar de Beeldenstorm ging aan de stad voorbij.

Als gevolg van het uitbreken van de Nederlandse Opstand kwamen er vanaf 1567 steeds meer mili-tairen in de stad. Omdat er nog geen kazernes waren, werden de militaire ingekwartierd bij de in-woners of werden er panden gevorderd, maar wel op kosten van de stad, dus de inwoners. Vanaf 1577 werden steeds meer Zeeuwse troepen in de stad gelegerd, troepen die trouw waren aan de op-standelingen en aanhangers waren van de Calvinistische religie. De markies gaf de troepen in 1578 toestemming om hun godsdienstvieringen uit te oefenen in de kapel van het voormalige Sint-Maartensgasthuis.

De komst van steeds meer Zeeuwse troepen zorgde voor onrust in de stad, mede omdat er muiterij uitbrak vanwege de late uitbetaling van soldij. De onrust cumuleerde op 15 augustus 1580 (Maria Hemelvaart, een belangrijke katholieke feestdag) in een bestorming en plundering van Sint-Gertrudiskerk en kapellen. Een tweede plundering vond plaats op 8 november. Deze beide Beel-denstormen veroorzaakten een religieuze omwenteling in de stad. Bergen op Zoom werd Staats en de gereformeerde gemeente kreeg grote invloed in de stad.

De economisch situatie werd op het eind van de 16de eeuw beter doordat de acute oorlogsdreiging verdween en omdat toegezegde vergoedingen vanuit de Staten-Generaal, Raad van State en de Sta-ten van Holland aan de stad werden uitbetaald. Tevens trachtte de stad nieuwe ondernemers te be-wegen zich hier te vestigen, onder andere door hen vrijstelling van accijns toe te zeggen. De stad begon economisch weer op te krabbelen.

De Vrede van Munster in 1648 had, daarentegen, weer negatieve gevolgen voor de economische si-tuatie van de stad. Het garnizoen werd drastisch ingekrompen, de vestingwerken en de stedelijke infrastructuur werden verwaarloosd en ook de handel en ambachten liepen terug. Toen de vrede in 1648 was getekend, werd door het stadsbestuur vastgesteld dat, ondanks de slechte economische si-tuatie van de stad, de stad voor veel mensen nog in trek was omdat men dacht in Bergen op Zoom een beter bestaan te kunnen opbouwen. Gevolg was dat er een nog groter beroep werd gedaan om de armenfondsen.

Ziekenzorg

De gevolgen voor de stad bij de onrust en het begin van de Nederlandse Opstand had grote gevolgen voor de ziekenzorg in Bergen op Zoom. Het Sinte Elizabethgasthuys, Sint-Willemsgasthuis en het Laserije of leprozenhuis waren gevestigd buiten de Wouwse Poort. Begin 1582 vond de verhuizing van instellingen, met uitzondering van de Laserije (lepra kwam vrijwel niet meer voor), plaats naar de leegstaande gebouwen van het Sint-Margarietenklooster in de Nonnenstraat, de huidige Geweldigerstaat. Het Sint-Willemsgasthuis werd gehuisvest aan de Klaverstraat; vanaf de 17de eeuw wordt alleen nog gesproken over het Oudt Mannenhuis. Ondanks deze naam, konden er ook alleenstaande vrouwen zonder eigen inkomsten in gehuisvest worden.

De gebouwen buiten de Wouwse Poort werden om militair-strategische redenen afgebroken. Op het terrein van de gebouwen kwam een uitbreiding van de fortificaties rondom de stad.

Tevens hadden de Beeldenstormen in 1580 gevolgen voor het bestuur en beheer van het gasthuis; het stadsbestuur wenste meer invloed. Mogelijk werd dit mede ingegeven door de financiële problemen. Gezien de slechte financiële situatie waarin het gasthuis verkeerde, trachtte het stadsbestuur orde op zaken te stellen. Besloten werd om de eigendommen van instellingen (o.a. Begijnenhof, Cellezustersklooster, Cellebroedersklooster, Sint-Maartensgasthuis en Tafel van de Heilige Geest) ter beschikking te stellen aan het Sinte Elizabethgasthuys. De instellingen verdwenen na de hervorming, maar de eigendommen en de bronnen van inkomsten van de instellingen bleven bestaan.

Het stadsbestuur besloot ook dat de eigendommen en inkomsten van het Sint-Jacobsgilde ten goede moesten komen aan het gasthuis. Dit laatste besluit kon echter pas worden uitgevoerd in 1714, het jaar waarin de laatste gildebroeder overleed.

Het dagelijks beheer van het gasthuis werd, ondanks de omwenteling, nog steeds uitgevoerd door de zusters Augustinessen. De zusters klaagden bij het bestuur vanwege het ontbreken van geld en middelen om hun taak goed uit te voeren. Daarnaast vanwege de last die zij hadden van de onrust en het geweld van de soldaten die zij verzorgden. Zij waren om deze redenen van plan het gasthuis te verlaten.

Op 28 maart 1589 werd het beheer van het gasthuis overgedragen aan door het stadsbestuur benoemde momboirs of gasthuismeesters. Deze benoemden binnenvaders en binnenmoeders voor het dagelijks beheer. In juli vertrokken de meeste zusters terug naar Alkmaar; enkele zusters keerden niet terug en bleven verbonden aan het gasthuis.

De belegeringen van de stad gedurende de Nederlandse Opstand hadden grote gevolgen voor het gasthuis; veel gewonde soldaten werden er verzorgd. De achterstallige betaling van de verzorging van de gewonde soldaten bracht het gasthuis in grote problemen. Hierin kwam enige verlichting nadat een delegatie van het stadsbestuur een verzoek had ingediend bij de Staten-Generaal in Den Haag. De door de Staten-Generaal toegekende betaling was echter onvoldoende; de stad gaf daarnaast nog een extra ondersteuning van f 50,- per week, later teruggebracht tot f 25,-. In 1626 was er voor het eerst weer een batig saldo.

Later, tijdens de periode van de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) werd door de Raad van State besloten om de zogenaamde “Fransche Kerk”, direct gehuisvest naast het gasthuis, als ziekenzaal te bestemmen. Gelijktijdig werd de kapel van het voormalige Sint-Margarietenklooster weer in gebruik genomen voor de diensten van de Lutherse en Waalse gemeenten.

Naast de kosten voor de verzorging van zieken en gewonden, hadden de regelmatige verbouwingen en kosten voor onderhoud, een nadelig effect op de rekening van het gasthuis.

Toen in 1722 de binnenvader overleed besloten de momboirs en het stadsbestuur het gasthuis, met tuin en blekerij, particulier te gaan verhuren. Een verhuurder die voor eigen risico de verzorging van de zieken op zich nam. Tevens werd er een bestuurscollege benoemd door het stadsbestuur die de inkomsten en uitgaven van het Oudt Mannehuis en de bezittingen van het gasthuis beheerde.

Armenzorg

Naast grote gevolgen voor de zieken, die de politieke- en godsdienstige onrust in de Nederlanden had, werd de situatie er voor de armen ook niet beter op. Door de onrust verslechterde de lokale economie vanwege de stagneerde handel, daarnaast namen de kosten van de stad enorm toe: uitbreiding fortificatie, huisvesting en kosten voor levensonderhoud van soldaten en vaak ook hun gezinnen.

In 1588 werden de bestaande armenfondsen, zoals het fonds van de Huisarmen en de diaconie, samengevoegd.

Door de omwenteling werd de invloed van de gereformeerden op de armenzorg steeds groter.

Formeel had het stadsbestuur toezicht op de armenzorg, maar het feitelijk beheer en de wijze waarop de armen werden ondersteund werd uitgevoerd door de gereformeerden. Vanuit de kerkenraad werd steeds meer geklaagd over de grote armoede in de stad en dat de zogenaamde “diaconiebeurse” (het armenfonds) ontoereikend was om aan alle verplichtingen te voldoen. Er werd zelfs gedreigd om de wekelijks bedeling te staken als het stadsbestuur niet te hulp zou komen. Het antwoord was dat de diakenen van het fonds, naast de vrijdagse huis-aan-huis-collecte ook toestemming kregen om op zondag te collecteren.

Bij de bedeling aan de armen werd geen verschil gemaakt tussen de verschillende godsdiensten. Hierin kwam geleidelijk verandering; de kerkenraad ontving vanaf 1726 steeds klachten dat “oude en oprechte armen, doende belijdenisse van de gereformeerde religie” niet behoorlijk konden worden ondersteund. De reden hiervan was, naar de mening van de klagers, gelegen in de vele katholieken die moesten worden ondersteund. Ondanks dat uit onderzoek bleek dat maar 24 arme katholieken werden bedeed, bleven de klachten komen. Wel kwam naar voren dat de katholieken bij de wekelijkse collectes vrijwel niets bijdroegen. De klagers zagen hierin grond voor hun klachten, namelijk dat de katholieken uit onwil niet bereid waren om hun geloofsgenoten te ondersteunen. Zelfs pogingen van de pastoor om tijdens de diensten de gelovigen te bewegen een bijdrage aan de collecte te leveren, bleven vruchteloos. Omdat het armenfonds steeds verder uitgeput raakte, dreigde de kerkenraad in 1748 de bedeling aan niet-gereformeerden stop te zetten.

De armentafel in Oud-Gastel verkeerde in ongeveer dezelfde omstandigheid als in Bergen op Zoom. Vanuit Oud-Gastel was een verzoek naar de Staten-Generaal gegaan om een onderscheid te mogen maken in geloofsrichting bij bedeling van armen. De Staten-Generaal had positief op het verzoek gereageerd. Reden voor de kerkenraad van Bergen op Zoom om een verzoek aan de Staten-Generaal te richten om het besluit ook in Bergen op Zoom te mogen uitvoeren. Op 3 april 1751 besloot de Staten-Generaal het verzoek te honoreren. Voortaan moest de katholieke parochie zelf zorg dragen voor de bedeling van hun armen.

Hiermee werd de armenzorg, ondanks het besluit van het Concilie van Vienna van 1311, in feite weer een taak van de kerken.

Nadat de armenfondsen per geloofsrichting geregeld waren, werd in het vervolg van de armen geëist dat zij zich aan hun religieuze verplichtingen zouden houden. Degenen die dit niet deden, raakten hun aanspraak op bedeling kwijt. Naast deze verplichting werd er vanuit de kerkenraad richting het stadsbestuur aangedrongen om het maatschappelijk leven in overeenstemming te brengen met Gods Woord, zoals vastgelegd in de bijbel en de gereformeerde leer. De kerk zelf beschikte over de mogelijkheid de leer te verspreiden via hun diensten, verzorgen van onderwijs, catechisatie en huisbezoeken. De hulp van het stadsbestuur werd ingeroepen, om de bewoners die niet werden bereikt via de kerk, het gewenst gedrag aan te leren. Het stadsbestuur beschikte over middelen als: toezien op nalevering van ordonnanties, publicaties en plakaten.

Een dergelijke houding van kerkenraden vond in de loop van de 16de eeuw plaats in heel West-Europa. Veel historici spreken over een beschavingsoffensief om de maatschappelijk normen en waarden van de burgerlijke elite op te leggen. In zijn proefschrift *Geloof kan Bergen verzetten* (Hilversum, 1998) spreekt Charles de Mooij over de “disciplinerende van het maatschappelijk leven”.

Naast de zorg voor de armen via de kerken, werden er ook in ambachtsgilden regelingen opgezet om hun knechten te ondersteunen bij ziekte en overlijden. Veel van deze gilden richtten een zogenaamde “bus” op.

Bussysteem

Was ziek zijn al erg genoeg, vaak kwamen daar ook nog zorgen bij om te kunnen voorzien in het levensonderhoud bij gebrek aan inkomsten. De zorg voor materiële ondersteuning bij ziekte en overlijden werd geregeld binnen de ambachtsgilden. Deze gilden waren hiertoe overgegaan om hun knechts niet ten lasten te laten komen van de armenfondsen van de stad en de bedeling zelf te garanderen.

Als voorbeeld het gilde van de potmakers. In de keure van dit gilde was geregeld dat de knechts een uitkering ontvingen bij ziekte en een uitkering indien men niet meer in staat was tot werken vanwege hoge leeftijd of lichamelijk gebrek en een eenmalige uitkering bij overlijden. De knechts moesten om voor een uitkering in aanmerking te komen, wekelijks een bijdrage aan de zogenaamde “bus” betalen van vier stuivers. De “bus” was feitelijk een zieken- en begrafenisfonds en werd in een resolutie uit 1657 voor het eerst vermeld.

Het bussysteem werd bij het aantreden van de Bataafse republiek opgeheven.

Vanwege de slechte economische omstandigheden gingen veel steden vanaf het eind van de 18de eeuw, waaronder ook Bergen op Zoom, voorwaarden stellen aan personen die zich vanuit andere plaatsen in de stad wilden vestigen. De stadsbesturen wilden voorkomen dat teveel arme personen zich zouden vestigen en mogelijk een beroep gingen doen op de armenfondsen. Om dit te voorkomen moesten nieuwe inwoners vanuit hun geboorteplaats of hun laatste woonplaats een zogenaamde borgbrief overleggen: een brief waarin de stad of het armenbestuur van een geloofsrichting borg zouden staan voor de kosten indien de personen een beroep gingen of moesten doen op een armenfonds. Zonder borgbrief kon men zich nauwelijks meer in een andere stad vestigen. Vermogende personen en militairen waren echter vrijgesteld van het overleggen van een borgbrief. Het gebruik van borgbrieven bestond al eeuwen, maar werd in het begin van de 18de eeuw ingezet om de druk op de armenfondsen te verminderen.

De eerst bekende borgbrief in Bergen op Zoom dateert uit oktober 1717 en is door de Heerlijkheid Noordgeest afgegeven ten behoeve van Dirck Keijzers en zijn gezin.

De laatste borgbrief in Bergen op Zoom is afgegeven in 1809.

Borgstelling van een stad van vertrek of laatste woonplaats zou in het begin van de 19de eeuw nog een rol gaan spelen in de eerste Armenwetten. In de Armenwetten werd de bepaling opgenomen dat de kosten voor ondersteuning van de armen berustten bij de gemeente waar de armen waren geboren, tenzij de armen aantoonbaar tenminste vier jaar aaneen gesloten hadden gewoond in een andere gemeente.

Voorzieningen vanaf het eind van de 18de eeuw

Op het eind van de 18de eeuw was er veel spanning binnen de Republiek van de Verenigde Nederlanden. De Gouden Eeuw was voorbij en de republiek zag zijn economische en politieke status in de wereld achteruitgaan. Er ontstond een protestbeweging in 1780, waarvan de leden zichzelf ‘patriotten’ noemden. Ze keerden zich tegen de in hun ogen te machtige positie van stadhouder Willem V.

Veel tijdgenoten zagen verval, verarming en verscherping van sociale tegenstellingen. Voorheen bloeiende handelssteden raakten in verval en hadden te lijden van werkloosheid, verpaupering en ontvolking. Daartegenover stond de grote rijkdom van de geldhandel en de renteniers. Vanuit de Staten-Generaal was er geen aandacht voor de verslechtering van de levensomstandigheden van veel bewoners.

In dit klimaat werden er door bezorgde burgers diverse genootschappen opgericht om de zogenaamde oudvaderlandse economie in ere te herstellen. Het bekendste genootschap was de Maatschappelijk tot Nut van ’t Algemeen, opgericht in 1784. Dit genootschap riep de Staten-Generaal op zijn verantwoordelijkheid te nemen voor de oplossing van maatschappelijke problemen. Hun bedoeling was om op nationale schaal de volksklasse via scholing en algemene vorming vaardigheden bij te brengen en haar zo te verheffen tot een nuttig deel van de maatschappij. Een van de inspiratiebronnen van het genootschap waren de ideeën vanuit de Verlichting.

In Bergen op Zoom werd in 1791 het departement Bergen op Zoom van het genootschap opgericht, door dominee Bernardus Bosch.

In Frankrijk was in 1789 de revolutie uitgebroken; een revolutie die Europa voorgoed zou veranderen. De Franse troepen trokken in 1795 de republiek binnen en de patriotten grepen hun kans, zetten de bestuurders af, de stadhouder vluchtte waarna de patriotten de Bataafse Republiek stichtten. De bestuurlijke/politieke onrust bleef echter bestaan, want achtereenvolgens ontstond het Koninkrijk Holland (1806-1810), werd het koninkrijk onderdeel van het keizerrijk Frankrijk (1810-1813) en werd in 1813 het Koninkrijk der Nederlanden gesticht, met als koning Willem I.

De voornaamste bronnen van inkomsten van Bergen op Zoom in de periode eind 18de en begin 19de eeuw waren: visserij, handel, nijverheid/ambachten en het garnizoen. Deze bronnen waren al gedurende geruime tijd de basis van de economie in de stad; er was in de loop der jaren weinig of geen verandering in gekomen. Deze statische economie stagneerde echter steeds meer, door traditionele productiemethoden en producten en het niet ontwikkelen van nieuwe afzetmarkten. De economie ging snel achteruit vanwege mindere afzet van producten: gevolg toename werkloosheid en armoede. Naast deze structurele problemen bleef het gildesysteem, ondanks de formele opheffing door het bestuur van de Bataafse Republiek, informeel bestaan. Ook dit stagneerde de mogelijkheden om veranderingen in de economie aan te brengen. Tevens werd de omvang van het garnizoen teruggebracht.

Historici geven diverse cijfers voor wat betreft de omvang van de armoede in Bergen op Zoom. Sommige spreken van 1.300 tot 1.400 armen op een inwoneraantal van ongeveer 5.000. Andere spreken van een kwart tot bijna de helft van het aantal inwoners. In beide gevallen enorme aantallen.

In de loop van de 19de eeuw kwam er geleidelijk een verbetering in de economische situatie van de stad door de beginnende industrialisatie, waardoor ook de werkgelegenheid steeg.

Ziekenzorg

Het Sint-Catharinagasthuis fungeerde op het eind van de 18de en begin van de 19de eeuw voornamelijk als krankzinnigengesticht. Vanuit de inkomsten van het gasthuis werden zieken thuis verpleegd.

Gedurende de tijd dat Bergen op Zoom onderdeel uitmaakte van het Franse keizerrijk, werd bepaald dat de administraties van het gasthuis, het armenfonds en het fonds van het wees- en armenhuis beheerd diende te worden door één Commission Administrative. Wel bleven de eigendommen en het vermogen van de instellingen gescheiden. Kort na zijn benoeming als koning van Nederland, besloot Willem I dat de administraties weer gescheiden moesten worden, evenals de wijze van bestuur en beheer van de instellingen. Een gevolg van dit besluit was dat het stadsbestuur weer regenten voor alle instellingen kon benoemen en op deze wijze weer grip kreeg op het bestuur en beheer van de instellingen.

Het gasthuis bleef zich na deze bestuurlijke wijziging richten op de zorg voor krankzinnigen, alcoholisten en onder curatele gestelde inwoners.

De zorg voor de verpleging van zieken was en bleef de aandacht houden van het stadsbestuur. De gemeenteraad besloot in 1826 dat per 1 mei 1829 het Sint-Catharinagasthuis niet langer verhuurd zou worden voor het onderbrengen van krankzinnigen, maar moet worden ingericht voor de verpleging van zieken. Tevens werd er een commissie ingesteld met de opdracht een nieuw reglement op te stellen voor een Algemeen Gast- en Ziekenhuis. Het duurde tot 1834 voor de commissie met een eerste concept voor een reglement kwam. Het reglement werd echter niet goedgekeurd. Een nieuwe commissie diende na kort tijd een reglement ter goedkeuring in; een reglement dat wel werd goedgekeurd. Op 3 juni 1836 werd het reglement voor het gasthuis onder de naam Algemeen Burgerlijk Gasthuis vastgesteld. Het gasthuis was, zoals omschreven in artikel 1 van het reglement, bedoeld voor noodlijdende en hulpbehoevende onvermogene zieke ingezetenen. Een gasthuis voor de armen; armen die de verzorging thuis niet konden betalen.

Het gasthuis werd in de eerste helft van de 19de eeuw aangeduid als Algemeen Burgerlijk Gasthuis, daarna werd de naam Algemeen Burger Gasthuis gebruikt. Het bestuur van het gasthuis was in handen van regenten; regenten die door het stadsbestuur werden benoemd.

Het gebouw waar voorheen het Sint-Catharinagasthuis gevestigd was, bleek niet of nauwelijks geschikt om zieken te verplegen. Een verbouwing en aanschaffen van voldoende inrichting was nodig. In 1837 was het gebouw gereed om zieken op te nemen. Tijdens de verbouwing en de inrichting hielden de regenten zich bezig met de vraag aan wie de verpleging van de zieken moest worden toevertrouwd. Hiertoe moest op basis van het reglement een binnenmoeder worden aangehouden. Op een advertentie in de Bredasche Courant gereageerde Elisabeth de Bie, bekend onder de kloosternaam zuster Rosa. Zij was lid van de congregatie van Gasthuiszusters te Breda en stichtte in Bergen op Zoom een nieuwe congregatie van zusters Franciscanessen.

Zuster Rosa werd door de regenten benoemd en samen met twee dienstboden arriveerde zij op 12 februari 1838 in Bergen op Zoom om de taak van binnenmoeder op zich te nemen. Haar eerste taak was het gasthuis in gereedheid brengen zodat zieken opgenomen konden worden.

De regenten moesten daartoe nog wel de nodige functionarissen benoemen die de medische zorg op zich konden nemen. In het begin van de 19de eeuw was het binnen de medische zorg nog gebruikelijk dat er duidelijke scheiding was in functies met betrekking tot de medische zorg: een geneesheer en een heelmeeester.

Geneesheer en heelmeeester

Een medicinae doctor of geneesheer moest een opleiding aan een erkende universiteit hebben gevolgd. Een heelmeeester deed zijn kennis op via een geneesheer.

De zorg voor de zieken was overigens voor zowel de geneesheer als de heelmeeester een nevenfunctie; beiden hadden daarnaast nog een eigen praktijk.

In 1865 bepaalde de overheid dat alleen geneesheren die, met goed gevolg, een opleiding aan een erkende universiteit hadden gevolgd, bevoegd waren de geneeskunde uit te oefenen.

Het gasthuis opende in 17 april 1838 haar deuren. Op deze eerste dag werden drie zieken opgenomen.

De kosten voor verblijf in het gasthuis werden gedragen door het armenbestuur van de geloofsrichting waartoe de armen behoorden. Daarnaast konden arme zieke inwoners terecht die geen beroep konden doen op een armenbestuur. Dit was een gevolg van de Armenwet 1818; in deze wet werd bepaald dat een arme die niet in de stad was geboren en er minder dan vier jaar verbleef, voor wat betreft ondersteuning een beroep moest doen op het armenbestuur in zijn of haar geboorteplaats. De regenten van het gasthuis moesten dus de verpleegkosten gaan proberen te verhalen op het armenbestuur aldaar. Voor deze zieken werd overigens door de regenten een hogere verpleegprijs in rekening gebracht. De verpleegkosten voor deze zieken bedroegen f 0,50 per dag, in plaats van de f 0,20 per dag voor bewoners van de stad. In 1854 werd de wet gewijzigd; de wijziging hield in dat de kosten voor verpleging altijd voor rekening kwamen voor het armenbestuur uit de geboorteplaats. Pas in 1870 verviel het geboorteplaatscriterium uit de wet.

Het gasthuis was in eerste instantie een instelling voor de verpleging van armen. Vermogende inwoners uit de stad konden zich echter ook op laten nemen bij ziekte. Alle kosten waren dan wel voor eigen rekening. Van deze mogelijkheid is vrijwel geen gebruik gemaakt. Vermogende inwoners lieten zich thuis verplegen.

Het gasthuis had vanaf het begin grote financiële problemen. Door de grote toevloed van zieken namen de tekorten toe. Een mogelijke oorzaak hiervan is de grote armoede in de stad en overigens ook in heel Nederland. Door de armoede en de slechte woonomstandigheden werden velen ziek en braken er besmettelijke ziekten uit als cholera.

Naast financiële problemen werden de regenten nog geconfronteerd met andere problemen. Een van de problemen betrof een wijziging in het reglement in 1855. De wijziging hield in dat inwoners met een ongeneeslijke, besmettelijke en venerische ziekte in een aparte ruimte binnen het gasthuis opgenomen moesten worden. De regenten maakte hiertegen bezwaar; het zou namelijk betekenen dat “publieke ontuchtige vrouwspersonen” in een “liefdadig gesticht” behandeld zouden moeten worden. Dit zou de zusters af kunnen schrikken. De bezwaren leidden niet tot het gewenste resultaat; het reglement werd niet aangepast. Na langdurig overleg met het stadsbestuur werd besloten

dat vrouwen behandeld zouden worden in een apart huis, buiten het gasthuis, in de Noordmolenstraat (de huidige Minderbroederstraat).

Een ander probleem betrof de beschuldigingen vanuit de kerkenraad van de Hervormde Gemeente in 1867; beschuldigingen dat de katholieke zusters probeerden op het sterfbed protestante zieken te bekeren tot het katholicisme. De houding van de zusters was in strijd met het karakter van een algemeen burgerlijke instelling. In eerste instantie werden de beschuldigingen afgewezen en waren geen bewijzen van bekeringen gevonden. Omdat de beschuldigingen aan bleven houden, werd in 1874 opnieuw een onderzoek ingesteld, ditmaal door een commissie uit de gemeenteraad. Uit dit onderzoek bleek dat de beschuldigingen gegrond waren. De kerkenraad was hierover zeer verbolgen omdat de kosten voor de verpleging voor hun rekening kwamen. In het vervolg moest iedere bekering eerst aan de regenten gemeld worden indien een zieke wilde overgaan tot een andere religie.

In 1870 besloten de regenten om een nieuw gasthuis te laten bouwen. Het bestaande gasthuis voldeed niet meer; het gebouw aanpassen aan de eisen van de tijd was, gezien de kosten, veel te hoog. Daarnaast was er geen ruimte op de bestaande locatie om uit te breiden.

Na een uitgebreide zoektocht naar een geschikte locatie voor het nieuwe gasthuis, werd in 1878 besloten een terrein aan te kopen aan de Van Dedemstraat, een terrein op de afgebroken vestingwerken. De architect Van Genk kreeg opdracht het gasthuis te ontwerpen en diende in 1880 zijn ontwerp in.

Het nieuwe Algemeen Burger Gasthuis is 1882 in gebruik genomen. Gezien de kosten om het gasthuis te bouwen en in te richten, was een verhoging van de verpleegprijs noodzakelijk. De verpleegprijs per dag steeg tot f 0,75. Een verhoging die de gemeenteraad goedkeurde onder vermelding van “dat de gemeente gedwongen wordt hogere verpleegkosten te betalen, ten gevolge van de lichtvaardige bouw van het nieuwe gasthuis”. In 1880 had de gemeenteraad overigens ingestemd met de nieuwbouw.

De verpleging van de zieken werd verzorgd door de zusters Franciscanessen, die al werkzaam waren geweest in het Sint-Catharinagasthuis aan de Geweldigerstraat. Het voormalige gasthuis werd een tehuis voor ouderenzorg. De ziekenzorg en de zorg voor ouderen betekende voor de zusters een taaksplitsing in twee locaties. De zusters kregen het pand van het voormalige gasthuis in eigendom en ook het moederhuis van de congregatie werd erin gevestigd.

Het aantal opgenomen zieken bleef in de periode 1883 tot 1899 beneden de te voren opgemaakte verwachtingen. In sommige jaren van de vermelde periode werden er slechts twee of drie zieken per maand opgenomen. Gevolg was dat er grote financiële problemen ontstonden, waardoor de gemeente de extra kosten voor haar rekening moest nemen. De verpleegprijs die de gemeente betaalde voor arme zieken liep op tot f 1,10 per dag.

Financiële verlichting voor het gasthuis kwam er in 1906, na het ontvangen van een erfenis van P.K. Meeussen. Deze oude inwoner van de stad liet bij zijn overlijden het familiebezit van hem en zijn broer achter aan het gasthuis, een bedrag van f 550.000,00 (waarde 2020: ± € 7.000.000,00).

Op het eind van de 19de en 20ste eeuw kwamen er grote veranderingen in de gezondheidszorg; veranderingen die leidden tot een andere, betere behandeling van zieken en uitbreiding van het gebouw.

Het Algemeen Burger Gasthuis is tot 1968 als ziekenhuis in gebruik geweest.

Armenzorg

De armoede nam op het einde van de 18de eeuw enorme vormen aan. De budgetten van de armenfondsen van de kerken raakten uitgeput en waren onvoldoende om hulp te bieden aan behoeftige geloofsgenoten, zeker in de wintermaanden. Gedurende de zomermaanden bood seizoensarbeid bij boeren en tuinders veel inwoners de mogelijkheid om wat te verdienen en dit zorgde voor enige verlichting van de druk op de armenfondsen.

Door het ontbreken van voldoende middelen om de armen te ondersteunen, gingen velen van hen bedelen bij de beter gesitueerde inwoners van de stad. Dit bedelen gebeurde niet alleen door inwoners, maar ook velen uit de dorpen in de omgeving trokken om die reden naar Bergen op Zoom.

Om dit laatste te kunnen beheersen dan wel terug te dringen, besloot het stadsbestuur in 1791 driehonderd bedelbriefjes te laten drukken. Deze briefjes werden, samen met een koperen penning die zichtbaar gedragen diende te worden, uitgereikt aan de armste inwoners. Met het briefje en de penning gingen de armen, vaak samen met hun gezinsleden, elke vrijdag langs de huizen van de goede burgers.

Deze regeling had een aanzuigende werking. Al snel concludeerde het stadsbestuur dat veel armen van elders zich in de stad vestigden, zonder uitzicht op werk of een eigen inkomen, maar wel in de hoop dat men ook voor de regeling in aanmerking zou komen. Maar ook zonder bedelbriefje en penning gingen veel van deze nieuwe inwoners langs de deuren.

Het stadsbestuur publiceerde in 1802 een verordening dat degenen die zonder bedelbriefje en penning zouden bedelen, het risico liepen lijfelijk te worden gestraft en verbannen zouden worden uit de stad. Veel hielp het echter niet. In 1804 heeft het bestuur nog via een nieuwe beoordeling van de armen getracht het aantal inwoners dat op vrijdag langs de deuren ging terug te dringen. Feitelijk kwam er niets van terecht; de situatie van de armen veranderde niet of nauwelijks.

De houding van de kerken en het stadsbestuur begon intussen op steeds meer weerstand en kritiek te stuiten. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (het Nut) vond dat door de houding en de werkwijze van de hiervoor genoemde instanties, namelijk het verstrekken van een uitkering via een armenfonds en toestemming tot bedelen, de armoede in stand bleef. De houding en werkwijze van het stadsbestuur bezorgden de armen geen uitzicht of ondersteuning om zelf in hun levensonderhoud te voorzien. Ook vanuit Frankrijk kwam er kritiek op de afwachtende houding binnen de Bataafse Republiek; alleen de armen die buiten hun schuld niet in staat waren om te werken, dienden ondersteund te worden. Steunverlening aan alle overige was een medicijn voor luiheid! Nietsdoen was een bron van allerlei onmaatschappelijk gedrag.

In de kritiek kwamen de ideeën van de Verlichting naar voren: door scholing en vorming van de armen deze verheffen tot een nuttig deel van de maatschappij. Het Nut liet het niet bij kritiek, maar stichtte onder andere: een volksbibliotheek, een school voor teken-, doorzicht- en bouwkunde, leer- en spinschool, een leer- en armenschool en een sokkenfabriek als werkgelegenheidsproject. Om de plannen te realiseren kocht het lokale departement van het Nut het pand “Het Schild van Frankrijk” aan (Moeregrebstraat 70-72). Verzoeken om medewerking en financiële ondersteuning van de armenfondsen aan het stadsbestuur werden niet of nauwelijks gehonoreerd. Een gevolg hiervan was dat veel van de initiatieven na korte tijd gestaakt moesten worden; alleen de leer- en armenschool bleef lang bestaan.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is nog steeds actief in Nederland.

De overheid hield zich vrijwel geheel op de achtergrond voor wat betreft de zorg voor armen. Deels werd dit ingegeven door de houding van conservatief christelijke politici binnen de Bataafse Republiek en later het koninkrijk; deze waren van oordeel dat het de mens niet gegeven was om in te grijpen in de door God beschikte ordening. Daarnaast achtte men dit een taak van kerkelijke instellingen en welgestelde particulieren, teveel overheidsingrijpen werd als ongepast beschouwd. Een eerste armenwet dateert uit 1818 en regelde alleen dat de geboorteplaats van de armen bepalend was voor het verlenen van ondersteuning. Deze wet had tot gevolg dat er enorme geschillen ontstonden tussen gemeenten en besturen van kerkelijke armenfondsen. Een wetswijziging in 1854 bracht hierin nauwelijks een verbetering; de wetgever bevestigde het “laissez faire”-karakter van de overheid ten aanzien van de armenzorg. De kerken en particuliere initiatieven hadden de taak voor de armen te zorgen. Mogelijke gemeentelijke subsidie aan deze instellingen moeten tot een uiterst minimum worden beperkt. In de armenwet uit 1910 wordt dit uitgangspunt nogmaals herhaald en uitgebreid met de opdracht aan gemeenten dat bloedverwanten eveneens moesten bijdragen aan de ondersteuning van armen.

Vanuit de maatschappij werden initiatieven ontwikkeld en uitgevoerd om armen te ondersteunen. Een voorbeeld hiervan is de Sint-Vincentiusvereniging, een vereniging die in 1833 in Parijs werd opgericht door Frédéric Ozanam, onder de naam Société de Saint Vincent de Paul. De oprichter was getroffen door de enorme armoede in de stad en wilde via ondersteuning van armen “hen helpen zich voor God te winnen”. De naam verwees naar de heilige Vincentius à Paulo. Het doel van de vereniging werd ook buiten Frankrijk snel opgepakt; vele landen volgden. In 1846 werd de Ne-

derlandse afdeling van de vereniging opgericht en in 1849 de afdeling Bergen op Zoom. De vereniging richtte zich op diverse vormen van ondersteuning van armen, onder andere stille armen, verpleging van ouderen in het Sint Catharinagesticht en kinderverpleging. Alle vormen van ondersteuning vonden pas plaats na een huisbezoek vanuit de vereniging. Als er ondersteuning werd verleend, werden de armen en hun gezinnen regelmatig, onaangekondigd bezocht. De leefwijze en vooral het godsdienstig leven waren de belangrijkste aandachtspunten van de bezoeken. De materiële ondersteuning was er mede op gericht om de armen (weer) op het pad van het katholieke geloof te brengen.

De vereniging heeft in de 19de eeuw ook enkele pogingen gedaan om werk te verschaffen aan werkloze armen. Werk in de vorm van het rapen van dennenappels en knippen van vossen; geen van de pogingen werd een succes en verdere pogingen werden al snel opgegeven.

De Sint-Vincentiusvereniging is nog steeds actief in Bergen op Zoom. Haar activiteiten richten zich nu met name op het ondersteunen van projecten voor armen in India.

Een ander voorbeeld is de huisvesting van arme ouderen. In 1793 ontving het katholieke armenbestuur een omvangrijk eigendom uit de nalatenschap van Hendrik van den Bergh. De nalatenschap bestond uit 16 woningen aan de Kleine Kerkstraat en Goudenbloemstraat. In de woningen werden arme ouderen gehuisvest. Het armenbestuur liet in 1855 de huizen afbreken en vervangen door een pand, met daarin diverse huisjes voor dezelfde doelgroep. Het pand kreeg als naam de Armenblok, later is de naam gewijzigd in Gertrudishof. Tot op de dag van vandaag worden er in het pand senioren gehuisvest.

De armenzorg binnen de Protestantse Gemeenten (Hervormd, Gereformeerd en Luthers) werd verzorgd door de diaconieën. Deze verzorgden directie ondersteuning aan hun arme gemeenteleden. Naast deze directie ondersteuning werd door de Hervormde Diaconie een aantal huizen aangekocht in de Moeregrebstraat, waarin arme medeleden en weduwen werden gehuisvest.

In 1878 werd de Evangelisatie Vereniging Nehemia opgericht. Deze vereniging richtte zich, behalve op evangelisatieactiviteiten, ook op het bieden van onderwijs (School met den Bijbel) en de ondersteuning van armen.

In 1818 werd in Den Haag door generaal Johannes van den Bosch, de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Het doel van de maatschappij was “om den toestand der armen en lagere volksklassen te verbeteren, door zoodanige ontwerpen, die voor dezelve dienstig geoordeeld worden, ter uitvoering te brengen, inzonderheid door aan dezelve arbeid, onderhoud en onderwijs te verschaffen en hen uit dien toestand van verbastering, waartoe deze menschen, in het algemeen, vervallen zijn op te beuren, en tot eener hoogere beschaving, verlichting en weldadigheid op te leiden”. Om het doel te bereiken werden armen, al of niet vrijwillig, naar de zogenaamde vrije kolonies in Drenthe gezonden: Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord. De afdeling Bergen op Zoom van de maatschappij, droeg armen voor om geplaatst te worden in een van deze kolonies. Dit gebeurde op voorspraak van de plaatselijke subcommissie van de afdeling. Hierbij zocht de subcommissie vooral naar inwoners die zowel arm, maar ook netjes en vlijtig waren. In de loop der jaren heeft dit ertoe geleid dat een aantal inwoners in Drenthe een succesvol bestaan hebben opgebouwd.

In 1821 hebben de Regenten van het Stads Wees- en Armenhuis een contract met de Maatschappij van Weldadigheid gesloten, om ook weeskinderen naar een van de vrije kolonies te sturen.

De plaatsing van armen en wezen betekende dat de stad en het wees- en armenhuis een bijdrage moesten betalen aan de maatschappij. Het stadsbestuur en de regenten stonden hiervoor borg.

Naast de hiervoor genoemde wijze waarop inwoners min of meer vrijwillig naar Drenthe werden gezonden, was er nog een derde manier; een manier waarop inwoners gedwongen in een zogenaamde onvrije kolonie werden geplaatst. Het betrof voornamelijk bedelaars en landlopers, al of niet met hun gezinnen. Maar ook inwoners waarvan het stadsbestuur van mening was dat deze meer structuur en discipline moesten worden bijgebracht. De kolonies waar deze mensen in ondergebracht werden waren Ommerschans en Veenhuizen. De kosten van verblijf in een van deze kolonies kwam voor rekening van het stadsbestuur.

De Maatschappij van Weldadigheid kwam al snel in problemen; deze problemen waren gedeeltelijk toe te schrijven aan de organisatie van de kolonies en financiële problemen.

Een groot gedeelte van de mensen die in een van de vrije kolonie waren geplaatst, was niet geschikt of miste de vaardigheden om de kolonie van de grond af aan op te bouwen. Het zelf bouwen van huizen, boerderijen, voorzieningen en land bewerken vergde kennis; daarnaast lukte het de leiding van de kolonies niet om alle voorzieningen tijdig te organiseren. Hierbij moet gedacht worden aan onder andere medische zorg en onderwijs. Tevens speelden financiële problemen van begin af aan de maatschappij parten. Al kort na de start begon de toegezegde ondersteuning van provincies, gemeenten en wees- en armenhuizen terug te lopen. Daarnaast waren de inkomsten uit de werkzaamheden van de bewoners van de kolonies laag.

De overheid is enkele malen noodgedwongen financieel bijgesprongen.

In 1859 werden de kolonies Ommerschans en Veenhuizen aan de overheid verkocht en voorgezet als rijkswerkinrichtingen. De kolonie Ommerschans is in 1890 gesloten, de kolonie Veenhuizen werd een gevangenis.

Vanaf 1859 zette de Maatschappij van Weldadigheid haar werkzaamheden op een andere wijze voort. De kolonies Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord bleven bestaan, maar min of meer als dorpen. De laatste van de oorspronkelijke kolonisten stierf in 1915.

De afdeling Bergen op Zoom van de maatschappij is gedurende de periode 1818 tot 1850 actief geweest.

Naast kolonies in het noorden van Nederland, werd in 1822 de Maatschappij van Weldadigheid voor de Zuidelijke Nederlanden opgericht, met een vrije kolonie in Wortel en een onvrije in Merksplas.

De Maatschappij van Weldadigheid bestaat tot op de dag van vandaag. Het is op dit moment een stichting die de eigendommen van de voormalige kolonies beheert (gebouwen en gronden).

In de tweede helft van de 19de eeuw kwam er langzaam een verandering in de houding van leden van de Tweede Kamer ten aanzien van het armoedeprobleem in het land. Veel leden, vooral jonge linksliberalen, drongen aan op een andere houding. Deze liberalen hadden geconstateerd dat de afwachtende houding van de regering en het geloof dat de maatschappij de problemen van een groot deel van de bevolking op zou lossen, niet werkten. De armoede onder een steeds groter deel van de bevolking nam alleen maar toe, dit gekoppeld aan slechte huisvesting, kinderarbeid, lange werktijden, slechte arbeidsomstandigheden, lage lonen en het ontbreken van enige vorm van gezondheidszorg en hygiëne. Daarbij voelden de leden van de kamer ook de druk van buitenparlementaire acties binnen een aantal bevolkingsgroepen, met name in orthodox-protestante kringen (Abraham Kuyper, oprichting Antirevolutionaire Partij) en het opkomend socialisme (Ferdinand Domela Nieuwenhuis, oprichting Sociaal Democratische Bond). Er kwamen voor het eerst wetten en regelingen om het lot van veel inwoners enigszins te verbeteren; voorbeelden hiervan zijn: woningbouw (Woningwet 1901), arbeidsomstandighedenwet (Arbeidswet 1889), beperking kinderarbeid (Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarlozing van kinderen, bekend als het kindernetje van Van Houten 1874), onderwijswetgeving (Leerplichtwet 1900) en begin sociale wetgeving (Ongevallenwet 1901, Invaliditeits- en Ouderdomswet 1913 en Ziektewet 1913). Al deze wetgeving en regelingen waren in veel gevallen niet meer dan een eerste start tot verbetering van de leef- en werkomstandigheden van de inwoners, de grote veranderingen vonden plaats in de loop van de 20ste eeuw.

Zorg voor wezen

Weeskinderen werden in de middeleeuwen beschouwd als armen of behoeftige personen. Deze kinderen werden vaak bij familieleden ondergebracht of bij andere inwoners uitbesteed als zogenaamde “houkinderen”. Deze uitbesteding vond plaats via H. Geestmeesters of huisarmenmeesters. De kinderen werden bij uitbesteding ondergebracht bij inwoners die het minst vroegen voor de kosten van hun levensonderhoud. In de praktijk kwam uitbuiting van kinderen voor, omdat zij geacht

werden te werken binnen het huishouden van de inwoners, dan wel mee te helpen in het bedrijf of ambacht.

De kosten voor de uitbesteding kwamen voor rekening van de Tafel van de Heilige Geest.

Na de hervorming kwam er een andere houding ten aanzien van weeskinderen. In 1597 werd er namelijk, op initiatief van de protestantse kerkenraad, in het voormalige Cellebroedersklooster aan de Korenbeursstraat een protestants Weeshuis geopend. Daarnaast is in het voormalige Cellezustersklooster aan de Huijbergsestraat gedurende de periode 1621-1666 het Armkinderhuis gevestigd geweest. Als Stads Wees- en Armkinderhuis waren beide instellingen vanaf 1686 gevestigd in een gedeelte van de Waalse en Lutherse Kerk (de voormalige Sint-Margrietenkapel).

Het Stads Weeshuis en het Armkinderhuis werden door het stadsbestuur financieel gesteund. Aan de ondersteuning was de voorwaarde verbonden dat de jongens naar school zouden gaan en een ambacht zouden leren. Ook de meisjes moesten naar school en tevens leren naaien en handwerken.

Naast de ondersteuning vanuit het stadsbestuur werden de huizen bedacht met schenkingen, legaten, collectes en de uitgifte van rentebrieven.

In de loop van de 19de kwam er vanuit de katholieke parochie bezwaar tegen de overheersing van de protestanten binnen het bestuur van het Stads Wees- en Armkinderhuis. Gezien de grote meerderheid van katholieken wenste het parochiebestuur dat men meer betrokken diende te worden bij de opvoeding van de kinderen. In 1809 besloot het stadsbestuur om die reden dat het bestuur zou bestaan uit twee gereformeerden en twee katholieken, zijnde Regenten van het Stads Wees- en Armkinderhuis. Aan deze situatie kwam in 1815 al weer een einde omdat koning Willem I had besloten, dat alle besturen en administraties van weldadigheidsinstellingen terug moesten naar de oude situatie. Dit besluit had tot gevolg dat het Stads Wees- en Armkinderhuis opnieuw een bestuur kreeg bestaande uit gereformeerden.

De bezwaren tegen het gezamenlijk opvoeden van kinderen van verschillende godsdiensten leidde in 1857 tot een nieuw besluit, namelijk het oprichten van een Protestants en een Rooms-Katholiek Weeshuis. De inkomsten en het vermogen van het oude weeshuis bleven onder het beheer van de voormalige regenten van het Stads Wees- en Armkinderhuis. Er waren tot 1873 diverse problemen tussen de beide opgerichte weeshuizen; problemen die terug te voeren zijn tot de toedeling van financiële middelen door de regenten, feitelijk het stadsbestuur. In 1873 werd besloten dat de toedeling van middelen zal gaan geschieden op basis van het aantal kinderen in elk van de huizen.

Het Rooms-Katholiek Weeshuis werd in 1857 gevestigd in het pand "Het Swaentje" in de Blauwehandstraat 34. Dit weeshuis werd in 1945 gesloten. Op dat moment waren er nog zes kinderen in ondergebracht. De kinderen zijn daarna geplaatst in het Sint Antoniusgesticht aan de Van Hasseltstraat / Van Dedemstraat. Het gesticht deed voornamelijk dienst als internaat. Het internaat is in 1979 gesloten.

Het Protestants Weeshuis was gevestigd in de Blauwehandstraat 32. Sinds 1934 werden er echter geen wezen meer aangemeld.

In 1966 werd, als gevolg van de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet in 1965, door de Regenten het Stads Wees- en Armkinderenhuis (als financiële instelling) opgeheven. In de genoemde wet was opgenomen dat burgerlijke en gemengde instellingen van weldadigheid van de taak van financiële bijstand waren ontheven. De nog beschikbare eigendommen en financiële middelen werden overgedragen aan het gemeentebestuur van Bergen op Zoom. Bij de overdracht van de eigendommen en middelen was als voorwaarde opgenomen dat deze ten gunste moesten komen aan de armenzorg in de gemeente.

Bij het samenstellen van deze les heb ik dankbaar gebruik gemaakt van:

- Aerts R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012*, Boom Amsterdam 2013
- Daeter B, *Het Bergs Protestants Weeshuis 1597-1997*, Daeter Bergen op Zoom 1998
- Daeter B, *Vincentiusvereniging Bergen op Zoom 1849-1999*, Daeter Bergen op Zoom 1999
- Daeter B, 'Bergse wezen in de landbouwkoloniën, Kinderen van de rekening?', *De Waterschans 1* (2000) 3-10
- Eckelen T. van en Vanwesenbeeck C. , *Van gasthuismeesters, momboirs en regenten. De geschiedenis van het Algemeen Burger Gasthuis en zijn voorgangers te Bergen op Zoom 1246-1968*. Studies uit Bergen op Zoom, deel 7 Bergen op Zoom 1989
- Eerenbeemt H.F.J.M. van den e.a. *Geschiedenis van Noord-Brabant 1796-1890*, Boom Amsterdam 1996
- Eerenbeemt H.F.J.M. van den, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad. Een kwart eeuw arbeid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1791-1816*. Bijdragen tot de Sociale en Economische Geschiedenis van het Zuiden van Nederland deel 11. Nijmegen 1963
- Ham W.A. van en Vanwesenbeeck C. *Gids voor Oud Bergen op Zoom*, Antwerpen 1983
- Ham W.A. van red. *Grafmonumenten in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom*, Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom 1993
- Ham W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom*, Verloren Hilversum 2000
- Kortlever Y, *Bergen op Zoom, een stadsgeschiedenis in vogelvlucht*, Quist Bergen op Zoom 2013
- Mathijssen M, *Frederiksoord en de droom van een wereld zonder armoede, landbouwkoloniën in eigen land' J. Blanken en M. Mathijssen e.a.* Plaatsen van herinnering, deel 3 Nederland in de negentiende eeuw, Amsterdam 2006 82-95
- Moll A. van, 'Inscripties in een celdeur', *De Waterschans 2*(2012) 83-91
- Mooij C. de, *Geloof kan Bergen verzetten*, Verloren Hilversum 1998
- Schackmann W, 'Bergen op Zoom en de Drentse landbouwkoloniën' *De Waterschans 1*(2008) 13-17
- Scholtes H, *Armoede en de tafel van de H. Geest te Bergen op Zoom 1477-1536* Studies uit Bergen op Zoom, deel 3 Bergen op Zoom (1979) 65-81
- Verhoeven D. en Heijst A. van, *Zusters van 't Ketrientje 1838-2013*, Vantilt Nijmegen 2013
- Winters P.G.N.M, *Armoede als dagelijks kost*, *De Waterschans 2* (2007) 54-61
- Woud A. van de, *Koninkrijk vol sloppen*, Bert Bakker Amsterdam 2012

Schooljaar 2022-2023

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de betreffende auteur/samensteller.